

УДК 351.84:35.072.2:342.5

Демченко Володимир Миколайович

доцент кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Херсонського національного технічного університету,
кандидат філологічних наук, доцент

**СОЦІАЛЬНА СЕМАНТИКА СЛОВА
В ПОЛІТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ**

Анотація. У статті аналізується соціальне значення окремих, активних у сучасному українському дискурсі слів. Зокрема зазначається небезпечність калькованих із російської мови форм, які до цього часу функціонують у законодавчих і державних документах, а також у зовнішній рекламі та засобах масової інформації.

Ключові слова: соціальна семантика, калькування, топоніми, урбаноніми, антропоніми, комуністичний режим, терміни.

Демченко В. Н. Социальная семантика слова в политическом контексте

Аннотация. В статье анализируется социальное значение отдельных, активных в современном украинском дискурсе слов. В частности говорится об опасности калькированных с русского языка форм, которые до этого времени функционируют в законодательных и государственных документах, а также во внешней рекламе и способах массовой информации.

Ключевые слова: социальная семантика, калькирование, топонимы, урбанонимы, антропонимы, коммунистический режим, термины.

Demchenko V. M. Social semantics of words in a political context

Annotation. The article analyzes the social value of certain active in the contemporary discourse Ukrainian words. In particular indicate danger calked with Russian language of forms, which had operated in the legal and government documents, as well as outdoor advertising and the media.

Keywords: social semantics, copying, place names, urbanonims, anthroponims communist regime, terms.

Постановка проблеми у загальному вигляді. З кінця ХХ сторіччя державотворці намагалися уникнути питань національно-духовного розвитку, однак, як показали останні події, саме це є основою суверенної держави – щоб її Гімн співали як пісню, щоб її кольори носили дівчата на одязі, щоб її герої возвеличувалися, а нагадування про чужих героїв прибиралося з очей.

У таких умовах дивно бачити газету «Комсомольская правда в Украине», чути радіо «Русское радио в Украине» та привчати дітей до

відновленого табору «Артек», що заснували нині в Карпатах. Ці слова культивувалися в колишній Радянській імперії, й наразі є можливість позбутися їх назавжди. Саме вплив соціальної семантики окремих слів, що нині активно вживаються в лексиконі української мови, мусить братися до уваги сучасними державотворцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання семантики та її змін цікавили багатьох мовознавців. Це були, зокрема, Г. Ібсен, Р. Мейер, М. Покровський, О. Потебня, Й. Трір та ін. На сучасному етапі цю тематику досліджують С. Денисова, Л. Мацько, М. Кочерган та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Однак зміни в семантиці в умовах певних політичних подій починають досліджуватися лише останнім часом [напр., 4]. Ми пропонуємо термін *соціальна семантика* саме для дослідження слів, що здійснюють вплив на політичне сьогодення і самі набули додаткових значень у цих умовах.

Формулювання цілей статті. Метою статті ставимо аналіз ролі окремих слів у сучасному політичному контексті, їх вплив на формування національного самоствердження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У певних соціально-історичних умовах будь-яке звичне слово може набути додаткової семантики – відповідно до цих умов. Як приклад наведемо слово *майдан*, яке в радянські часи асоціювалося насамперед із селом (певно, через вивчений ще у шкільні роки вірш Павла Тичини «На майдані коло церкви...» – до речі, доволі двозначний, оскільки *отаман* – то не голова комбіву, а *прапори цвітуть* – не червоний колір, а швидше за все синій і жовтий. Однак відповідно до ідеологічних вказівок вірш сприймався як червонореволюційний). З подіями 2005-го й особливо 2014-го років слово *майдан* сприймається вже як символ єднання Українського народу проти свавілля пострадянської влади.

Відтак синоніми *площа* (від *плоский*) та *майдан* (з тюркських мов – «відкрите рівне місце, арена») – уже не повні. Наприклад, у Херсоні *площа Свободи* – офіційний урбанонім – в умовах контексту революційних подій 2014 року мала неофіційну назву *майдан*. І так у будь-якому населеному пункті («А ми вчора в Чаплинці на майдані...»). Таким чином компонент зазначеної синонімічної пари *майдан* набув додаткової соціальної семантики в умовах сучасного політичного контексту.

Такою ж додатковою семантикою наповнилися й деякі інші слова:

– *Україна*, що до офіційного значення як топоніма на позначення країни отримала ще й давно забуте чи притаманне лише небагатьом українцям соціальне значення як патріотичної святині, в ім'я якої віддають життя («Україна – понад усе», «Україна – неподільна» тощо);

– *Державний Гімн*, що до своєї офіційної обов'язковості прослуховування під час всіляких ритуалів додав ще й значення улюбленої пісні, яку ті ж футбольні фани – хлопці від 15 до 20 років – співають хором не лише на початку церемонії відкриття гри, але й під час гри та перед її закінченням, і так у будь-якому регіоні України;

– *Державний Прапор*, що дав два своїх кольори сьогодні містам і селам, де прапори вивішують на житлових будинках і автомобілях, а не лише на державних установах, як це покладено законом. Ці кольори носить молодь і на одязі. Це ж стосується і *Герба – Тризуба*, який на сьогодні є однією з улюблених прикрас у людей;

– *бандерівець*, що взагалі перетворився зі страшного жупелу, утвореного радянською пропагандою, на ознаку гордоців українців-патріотів, до того ж незважаючи на їхню етнічну приналежність («Так, я бандерівець, хоча й росіянин за походженням» чи «російськомовна людина»). Тобто в цьому разі взагалі негативна семантика трансформувалася в позитивну (аналогічно – *націоналіст*).

Варто зазначити, що така соціальна семантика в умовах політичного сьогодення розподіляється на позитивну та негативну. Якщо вище ми навели позитивні слова, то далі проаналізуємо слова з негативною семантикою. При цьому зауважимо, що вони набули такого значення не лише останнім часом, але й упродовж двох із половиною десятиліть – в умовах української державності.

Наприклад, слово *депутат* попри своє апріорі позитивне значення як представника народу (навіть «слуги» – за штампом радянської преси), на жаль, має переважно негативну соціальну семантику, як і *олігарх*. При цьому терміни на позначення державних осіб (*Президент, Прем'єр, спікер, міністр*) залишаються нейтральними в такому розумінні, оскільки не закріплюються надовго за певною особою, і ставлення до неї не впливає на ставлення до відповідного терміна.

У зв'язку ж з останніми подіями набули негативного значення, що залишаться з ними надовго чи й назавжди, такі слова, як *сепаратист, регіони* та, певно, й *Росія з росіянами*.

Однак надалі ми хочемо проаналізувати інший шар лексики, що завжди таїв у собі приховану небезпеку для цілісності національного культурного простору, і лише сьогодні українці починають розуміти негативну семантику та роль таких слів у політичному контексті їхнього життя.

Слова – символи комуністичного режиму. Серед таких слів найбільш стійкими та, відповідно, найбільш небезпечними (тобто з негативною семантикою) є назви населених пунктів і назви міських об'єктів, присвячені різноманітним радянським подіям і діячам. Негативний вплив таких слів полягає не лише в їх часовій та тематичній віддаленості від українського сьогодення (молодь уже не знає їхнього значення), але й у повній протилежності ідеям української незалежності (часто таким чином увіковічено діячів, які здійснювали антиукраїнську політику).

Чи не найчастіше на території України (майже у кожній області) з таких топонімічних одиниць зустрічається *Жовтневе* – (промовистий приклад – Жовтневе Первомайського району Харківської області). Також – *Більшовик*, *Орджонікідзе*, *Ленінський* р-н м. Харкова. Близьку частотність виявляє топонім *Первомайськ* (у різних морфологічних варіаціях), хоча як для української мови така лексема є грубим порушенням мовних законів (уже б *Першотравневе*, коли так).

Найбільш негативним за політичним семантичним нашаруванням є топонім *Дзержинськ* (з варіаціями), який також доволі поширений на території України. Також вулиці імені головного чекіста є в кожному місті країни (окрім Західної), а його бюст ще залишився де-не-де біля правоохоронних органів.

Серед проаналізованих нами 405 топонімів – назв сіл і селищ Херсонської області – кожний восьмий присвячений радянській системі (найколеритніші – *Володимиро-Іллінка*, *Карло-Марксієвське*, *Рози Люксембург*, *Комісарівка*, *Шлях Незаможника*). Лише один районний центр має «революційний» характер (*Цюрупинськ* – на честь ленінського соратника Цюрупи, про якого навряд чи знають дві третини місцевих жителів, багато з яких давно чекають на відновлення відомого у світі топоніма *Олешки*, який в такому разі отримав би соціальну позитивну додаткову семантику).

Топоніми, пов'язані з відомими діячами комуністичного режиму, часто сприймаються індіферентно, оскільки мешканці просто не знають досконало, чим займалася ця особа. Наприклад, *Г. Петровський*, ім'я якого носить один із мільйонників України – місто *Дніпропетровськ*, а також колишній херсонський комбайновий завод, був другим головою Комісаріату внутрішніх справ, а також головою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Негатив полягає в тому, що він підписував і створював «розстрільні статті» на землевласників.

Цей урбанонім у Херсоні є одним із символів міста – поряд із *І. Куликом*, який відомий дрібними диверсіями проти німецьких загарбників, які призводили до розстрілів мирних жителів, та *Г. Потьомкіним*, який відомий як головний ворог українського козацтва, що домігся знищення Запорозької Січі. Можна віднести ці слова до одиниць із негативною семантикою як для України (аналогічним символом є в Маріуполі слово *Ілліч* – від головного підприємства ім. Ілліча, а також місто *Іллічівськ* в Одеській області).

До них додаємо 32 % назв херсонських вулиць із такою негативною семантикою – *Артема, Ульянова, Свердлова, Комунарів, Радянська* тощо. Зауважимо, що з-поміж 170 іменних назв лише близько 20 присвячено власне українським діячам і етнічним історичним назвам (*Б. Хмельницького, Коцюбинського, Запорозька, Українська* тощо), однак більшість – імена російських діячів культури (*Белінського, Герцена, Брюллова, Гончарова, Баженова, Ломоносова* тощо).

Таким чином, якщо сприймати систему етнокультурних цінностей через топоніми та урбаноніми, то можна зробити висновок щодо домінування радянсько-російської системи в Україні, окрім Західної, де вже давно топонімію виправили на одиниці з позитивною семантикою.

Слова – кальки з російської мови. Іншим небезпечним як для української незалежності прошарком слів із негативною семантикою є звичайні кальки з російської мови, зокрема ті, що мають відомі українські відповідники, однак унормовані в документах. Тобто, за нашою термінологією [1, с. 99], – «кодіфіковані помилкові форми» (за термінологією цієї статті – «кодіфіковані форми з негативною соціальною семантикою»).

Так, помилкова форма *рахувати* зі значенням «вважати», що присутня в мовленні не лише класичних білінгвів із російською мовою – функціонально першою, але й представників південно-західного наріччя

(від 20-х років ХХ століття), з якого прийшло й дієслово *вважати* (не тільки *я вважаю*, але й *вважаю своїм обов'язком*), утворює таку мовну нісенітницю: *рахую, що за рахунок таких зусиль ми досягли потрібного рахунку* (з інтерв'ю спортивного функціонера).

Випадки калькування зумовлені крім як суб'єктивними, ще й деякою мірою об'єктивними чинниками. До перших відносимо приналежність укладачів законів до носіїв російської мови як функціонально першої, коли звичайним випадком є, скажімо, використання лексеми *чоловік* на кількісне позначення осіб: певна *кількість осіб*, а не *чоловік*, оскільки останнє стосується осіб відповідної статі – чоловіків – на відміну від жінок, а також має неправильну форму родового множини (у російській мові навпаки: *человек* – правильна форма, *человеков* – неправильна).

До об'єктивних чинників можна віднести побоювання тих же юристів, що суто українські варіанти не будуть правильно сприйматися. Так, термін *спір* навіть в академістів не викликає заперечень (а як же ще – *спор / спір* [див. ще: 2, с. 192]), а суто українське *суперечка* – це, мовляв, народнорозмовна (стилістично нейтральна) форма. Проте для носія вже української мови як функціонально першої сполука *трудова суперечка* є органічною як на розмовному рівні, так і на науковому, а *спір* викликає геть інші аналогії (порівн. ще й парадигму *спори – спору – спірний* тощо). Носій гуцульського діалекту, наприклад, взагалі інакше зрозуміє аналізоване слово – як «льодохід» або як хворобу астму – «дихавицю» (від *спирати дихання*), а *спірний* – як «ситний» [див.: 3, с. 176] (через локальне фонетичне наближення *i//u*).

Аргумент щодо безальтернативності похідної форми *спірні відносини* не вартий уваги, оскільки, скажімо, *суперечкові відносини* узвичаїлися б серед юристів і державників після кількох нагадувань у державних документах, і всі забули б назавжди форму *спір*.

Таких калькованих термінів і сполук ще надто багато в документах, щоб вважати цю проблему архаїчною як на сьогодні. Випадки типу *перевірка на предмет* (перевірка щодо), *в даний час, на сьогоднішній день* (на сьогодні), *по відношенню до* (стосовно), *в якості* (як), *у тому числі* (зокрема), *маємо на увазі* (говоримо про), *знаходиться* (перебуває, міститься, розміщений) становлять небезпеку цілісності української мови, її лексичної суверенності – тобто мають додаткову соціально негативну семантику.

Особливо небезпечною є ситуація в науці, де до останнього часу вживалася форма *задача* у значенні «завдання» (зрештою можна було б форму *завдання* вживати і в математиці та фізиці, справа лише за часом), ще й сьогодні вживається *напрям* поряд із *напрямок*, хоча другий варіант цілком придатний для використання в усіх значеннях. Те ж слід сказати і про канцелярські штампи, які можна було б змінити однією інструкцією. Це сполуки типу *примірна інструкція* (варіант – орієнтовна), *посадовий розпис* (розклад), оскільки якщо посадові обов'язки *розписано* за певними положеннями, то так само їх і *розкладено*.

Слід зауважити, що не завжди певна російська форма пояснюється самим російським правописом. А коли її калькують ще й в українську, то логіка порушується вдвічі. Так, кодифіковані в державних документах (кодексах, законах) складні слова-терміни *державно-правові, цивільно-правові, міжнародно-правові, публічно-правові* тощо є неправильними за формою, оскільки у своїй основі мають підрядні словосполучення *державне право, цивільне право, міжнародне право, публічне право*, які потребують написання разом згідно з будь-яким шкільним підручником. До того ж термін *загальноправові* кодифіковано правильно.

У російському правописі зауважено, що можуть бути окремі випадки, коли такі слова пишуться через дефіс, однак в українському і такого зауваження немає, а тому висновок один: це просто автоматично

скальковано з російської мови. Так, часто використовуваний термін *публічно-правовий* має однорідний варіант *приватноправовий* (жодної логіки у відмінностях написання). До того ж це формулювання взагалі недоладне, оскільки неправильно перекладає рос. частное (у цьому разі – «часткове», «окреме»). Тому більш логічною формою буде *окреме право*, а тому – *окремоправові* (або й *конкретноправові*). Недарма студенти пояснюють це вибором комп'ютера: підкреслено червоним як помилка чи не підкреслено (! – наш вигук – В.Д.).

Педагогіка (вікова психологія) останнім часом оперує багатьма складними термінологічними сполуками, взятими з російської мови (разом із дисертаціями та статтями), які, звісно, неправильно пишуться через дефіс. В умовах української мови вчені намагаються якось вийти зі складного становища, відчуваючи цю елементарну помилку, і пишуть їх окремо, що також не завжди логічно за семантикою.

Так, сполуки *суспільно корисна, соціально схвальна, соціально спрямований, морально зріла, професійно значуща, особистісно зорієнтована* тощо, у яких наявний власне підрядний зв'язок, можна написати окремо. Можна зрозуміти цей шлях, оскільки написання разом не звичне для зорового сприймання (*особистіснозорієнтована, конкретноісторичний, соціальноспрямований*). Певну логіку має в цьому разі все ж таки дефіс (як часом автори й роблять: *суспільно-небезпечна поведінка*), оскільки тут означальні частини вже становлять цілісну семантичну єдність (як, скажімо, *науково-обґрунтований*). Але ця логіка слугує компромісу, а не розумності. Наприклад, складне слово *професійно підготовлений* візуально чітко передає значення «підготовлений до професії»; інший же варіант – *професійно підготовлений* – ілюструватиме значення «підготовлений професійно» (тобто готували ту особу на такому рівні – професійно).

Таким чином, якщо *особистісно орієнтований* ще може розумітися в такому варіанті, то *індивідуально особистісний* – гірше, а *індивідуально творчий* взагалі відразу сприймається як помилка. Можливо, тут впливає ще й свідоме уникнення ситуації своєрідної «фонетичної тавтології» – збігу двох однакових голосних на межі морфем, проте така ситуація спостерігається – і не лише в проблемних сьогоденних випадках (*особистісноорієнтований, індивідуальноособистісний*), але й у прийнятних і логічних (*загальноосвітні, високоосвічені*).

Зрештою ми мусимо чітко дотримуватися логічного правила (підкреслюємо – В. Д.): якщо у словосполученні наявний підрядний зв'язок, то відповідне похідне складне слово пишеться разом. Візуальне ж звикання відбувається дуже швидко – пропорційно до частотної повторюваності цього слова в державних документах.

Слова – власні назви. Серед топонімів, про які ми вже згадували як про радянські символи, ще не варто забувати про проблеми транслітерації, що віддзеркалюють факт недоробленості національної політики і на зарубіжжя. Це важливо для зовнішньої політики держави, оскільки іноземцями *Kiev* і *Kyiv* логічно можуть сприйматись як два різних міста (або ж одне – російське, а інше – українське). І тому некоректні місцеві фіксації типу *Dnepropetrovsk, Nikolaev* або *Kharkov* просто неприпустимі.

Однак уваги слід надати й українській антропонімії, що також має чимало фонетичних (аудіальних) і, відповідно, морфологічних (візуальних) порушень. Нікого вже не дивують варіанти *Колесніченко, Ситнік, Ліпкан* тощо, і навіть *Слюсарь* чи *Кас'ян*, де грубо порушуються закони української мови. Що ж до імен, то дозвіл фіксувати за бажанням батьків будь-яку форму чимось схожий до колишнього дозволу відмовлятися від української мови в школі. Слова-імена *Нікіта, Філіпп* або *Крістіна* не лише порушують ті ж таки закони мови, але й у такій формі отримують додаткову негативну соціальну семантику.

Висновки з даного дослідження. Відомо, що коли відбуваються зміни в лексико-семантичній системі мови, вона має здатність до саморегулювання – щоб не порушувалася системність, яка становить підґрунтя будь-якої мови. Ми не маємо сумнівів у тому, що українська мова і тут самоврегулюється (свого часу було набагато важче їй це зробити), однак державним органам слід її підтримати. Ця підтримка полягає в тому, щоб прибрати з соціального вжитку якомога більше слідів радянського минулого, зокрема й російську мову – там, де це встановлено законом – на телебаченні, радіо, у рекламі, урбанімії, топонімії та антропонімії. Уже всі побачили, що нехтування цими заходами – то не заходи безпеки, а навпаки – прихована небезпека.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому плануємо запропонувати зразок оформлення законодавчого документа, викладений відповідно до вимог чинного правопису української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Демченко В. М. Органічна та неорганічна українська мова : монографія / Демченко В. М. – Херсон: Мрія, 2003. – 188 с.
2. Російсько-український словник правничої мови / гол. ред. А. Кримський. – К., 1926. – 227 с.
3. Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
4. Чемеркін С. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси : монографія / Чемеркін С. – К.: ППФ, 2009. – 240 с.

Statement of the problem. Since the end of the twentieth century statesmen avoid issues of national spiritual development, but this is the foundation of a sovereign state – to her hymn singing as song, to her girls wore the colors on clothes.

In such circumstances amazing to see the newspaper «Komsomolskaya Pravda in Ukraine», hear radio «Russian radio in Ukraine» and restored teach children to camp «Artek», which is now established in the Carpathians. These words were cultivated in the former Soviet empire, and now the opportunity to

get rid of them forever. That influence social semantics of individual words, which is actively used in the vocabulary of the Ukrainian language, should be considered modern statesmen.

Urgency. Changes in the semantics in terms of certain political events only beginning to be explored recently. We offer term *social semantics* is to study the words that are influencing the political present themselves acquired more value in this environment.

The purpose of the article – analysis of the role of individual words in the current political context, their impact on the national affirmation.

Our task was to study – analysis of the social value of individual active discourse in modern Ukrainian words. Marked danger calked with Russian language of forms, which had operated in the legal and government documents, as well as outdoor advertising and the media.

Summary. In certain social and historical conditions of any familiar word may acquire additional semantics – according to these conditions. As an example, analyze word *maidan (square)*, which in Soviet times was associated primarily with the village. Today, the word *maidan* is already perceived as a symbol of unity of the Ukrainian people against the tyranny of the post-Soviet government. The same additional semantics filled with some other words: *Ukraine, national anthem, national flag, coat, Banderivets* that in general has become a sign of pride Ukrainian patriots, moreover, regardless of their ethnicity. That is, in this case generally negative semantics transformed into a positive.

Conclusion and outcomes. It should be noted that such social semantics in terms of political present is divided into positive and negative. If we quoted above positive words, that further analyze words with negative semantics. It *deputy, oligarch, separatists, regions, Russia* with the *Russians*. We also analyze the vocabulary dangerous to the integrity of national cultural space. These are the words – symbols of communism, the Soviet urbanonimy place

names and words – tracing the Russian language – in the terminology of public documents, the outdoor advertising. In the future we plan to analyze any public document on the applicable Ukrainian language spelling.